

Det dystopiske fællesskab

af Merete Bøye

Du må ikke følge mængden i at øve ondt (2. mosebog 23.2)

Fællesskabet er i høj kurs for tiden. Alle taler om det. Psykologer bedyrer, at mennesker har brug for at indgå i fællesskaber og ”opleve, at vi er en del af noget”.

Et menneskes relationer til andre mennesker er noget af det, der gør livet værd at leve. Barnets relation til sine forældre, menneskets relation til Gud, relationen til en kæreste eller ægtefælle, og relationer til gode venner. ”Du skal elske din næste som dig selv”, siger Jesus, og dermed understreger han netop vigtigheden af kærlige forbindelser mellem mennesker.

Langt de fleste mennesker har brug for andre mennesker at spejle sig i. Mennesker at elske og elses af, mennesker at tale med, grine med, skændes med, dele livet med. Det er det, der gør livet rigt og spændende, og mangler man relationer, bliver man let ensom og ulykkelig. ”Det er ikke godt for mennesket at være alene”, som Gud konstaterer allerede i Bibelens første kapitel.

Men er menneskelige relationer og fællesskab det samme? Ikke nødvendigvis. Relationer er forhold mellem enkeltmennesker. Fællesskaber er større sammenhænge af mennesker, der alle, som ordet siger, har noget til fælles. Et fællesskab kan være alt fra en familie til et landsbysamfund, et sangkor, et fodboldhold eller en menighed.

Det er som medlem af et fællesskab, at man kan opleve at være ”en del af noget”. Når man er i harmoni med de andre stemmer i koret eller udfylder sin plads på fodboldholdet, erfarer man, at man er del af noget større.

Dette større, som man er del af, har ligesom sin egen vilje, sit eget mål. Det er en maskine, hvori den enkelte er et tandhjul, og det er vigtigt at hver enkelt tandhjul gør sit; men hvad der helt konkret driver maskinen af sted, er svært at sige. Den har sit eget liv, som er større end de enkelte dele. Det kan være berusende at være en del af sådan en velkørende maskine, der ligesom driver sig selv af sted, mens man selv drives af sted af maskinen.

Men ikke alle fællesskaber er lige gode. Når man er mange sammen om at mobbe en klassekammerat, oplever man, at man er del af noget større. Når man er mange, der bærer uniform og marcherer i takt, oplever man også at man er del af noget større. Også dette ”større” er det berusende at være med i. Man er ikke bare en lille ubetydelig person, en myre, nej, man er del af en stor sammenhæng, en stor smuk tue.

Den slags fællesskaber omtales ikke så ofte, men i den dystopiske litteratur er de kvælende nærværende. Det bliver tydeligt i romaner som Orwells 1984, Zamjatin's *Vi* og Karin Boyes *Kallocain*, at ordet "fællesskab" ikke er positivt i sig selv. Kunstneren Uwe Max Jensen skal engang have sagt, at "ethvert opbyggeligt fællesskab rummer i sig kimen til det totalitære". Det har han forhåbentlig ikke helt ret i, men sandt er det, at det, der begyndte med en fælles vilje til at bygge noget godt sammen, ofte er endt i totalitarisme.

DET SJÆLEFORTÆRENDE FÆLLESSKAB – JEVGENIJ ZAMJATIN

Den russiske / sovjetiske forfatter Jevgenij Zamjatin (1884 til 1937) blev som ung studerende i Skt. Petersborg politisk engageret til fordel for bolsjevikpartiet. Han begyndte at skrive skønlitteratur i 1908 og fik gode anmeldelser. Efter oktoberrevolutionen i 1917 blev han kritisk over for kommunismen, og hans roman *Vi* (1921) ligner en pessimistisk fremskrivning af, hvor det kollektivistiske kommuniststyre kunne udvikle sig hen med tiden. I Sovjetunionen ville man af samme årsag ikke udgive romanen, og Zamjatin kom under angreb for at lade den udgive i USA og Tjekkoslaviet.

På det tidspunkt skulle man i Sovjet bakke offentligt op om regeringens politik, hvis man ville undgå censur. Det gjorde Zamjatin bestemt ikke, og det endte med, at han blev, hvad man i vore dage vil kalde *cancelled*. Hans bøger blev fjernet fra bibliotekerne, og han kunne intet nyt udgive. Han fik i 1931 lov til at rejse til Paris i et år, og han vendte aldrig tilbage til Sovjet. *Vi* blev ikke udgivet i Sovjetunionen før 1988, mere end 50 år efter forfatterens død.

Alene titlen afslører, at romanen drejer sig om fællesskab. Handlingen i *Vi* udspiller sig i en fremtid, der ligger 800 år fremme i tiden i forhold til udgivelsestidspunktet. Ingeniøren D503 bor i Enhedsstaten, og romanen giver sig ud for at være hans optegnelser om tilværelsen som et lille tandhjul i den store, velsmurte maskine, som Enhedsstaten er. Optegnelserne er tiltænkt de rumvæsner, som han regner med snart vil blive opdaget på Venus og Uranus.

Mennesker navngives i Enhedsstaten med numre. Mere end det: de *er* numre og bruger ordet "nummer" i stedet for "menneske". Mennesker er bogstaveligt talt reduceret til tal.

Kvinder har kun ret til at få børn, hvis de lever op til "moderskabsnormen". Når de får børn, skal de aflevere dem på "børnefabrikken", hvor de bliver opfostret. Borgerne bliver konstant overvåget af et vagtkorps kaldet "vogterne". At være vogter er et let job, for alle bor i gennemsigtige huse af glas og kan hele tiden betragtes udefra. Borgerne angiver desuden villigt og gerne hinanden.

D503 beskriver sin tilværelse i den gennemsigtige glaslejlighed, der er hans hjem: "En munter, krystalklar lille klokke i hovedgærdet: klokken var 7, tid til at stå op. Til højre og til venstre, gennem glasvæggen var det som at se mig selv, mit værelse, mit tøj, mine

bevægelser gentaget tusind gange. Det gjorde godt: at se sig selv som en del af et kæmpestort, mægtigt hele.”

D503 filosoferer over Enhedsstatens velsignelser og skriver i sine optegnelser: ”Tag nu for eksempel to skåle på en vægt: i den ene ligger et gram, i den anden et ton, i den ene ”jeg”, i den anden ”Vi”, Enhedsstaten. Er det ikke klart, at det at forestille sig at ”jeg” kan have nogen rettigheder i forhold til Staten, er det samme som at forestille sig at grammet kan opveje tonnet. Og heraf følger distributionen: retten følger tonnet, pligten grammet; og den naturlige vej fra intethed til storhed er at glemme, at man er et gram, og i stedet føle sig som en milliontedel af et ton.”

Enhedsstaten henretter afvigere offentligt, og fejrer det med højtidelig ceremoni med deltagelse af eneherskeren som kaldes Velgøreren: ”En storstået festdag for alles sejr over den enkelte, summens over enheden”.

D503 er hovedingeniør på et stort rumskib, *Integralet*, som skal bringe Enhedsstatens ideologi ud til andre planeter. En dag, mens man er ved at udføre nogle afprøvninger af skibet, omkommer ti mennesker ved en ulykke. D503 beskriver hændelsen således:

”Ved den første test (affyring) stod en ti måbende numre fra vores hangar ved motorens udgangspibe – der var intet tilbage af dem bagefter ud over lidt smulder og sod. Jeg kan med stolthed her skrive, at vores arbejdsrytme ikke et øjeblik lod sig påvirke af denne hændelse, ingen så meget som fortrak en mine; både vi og vores maskinel fortsatte vores retlinede og cirkelformede bevægelse med absolut samme præcision, som om intet var hændt. Ti numre er jo knap en hundredmilliontedel af Enhedsstatens masse, en hurtig udregning viser at det kun er en uendelig lille størrelse af tredje orden. Den aritmetisk uforståelige følelse af medlidenheden var kun noget de kendte til i gamle dage: vi synes, den er latterlig.”

Det store Vi bliver i de anførte citater sat op imod det lille jeg, men D503s begejstring for det store Vi bliver først rystet, da det bliver sat over for et ”du”: den mystiske dissident, I330, hvis ansigtstræk minder D503 om et X: den ubekendte. Det er, da denne enkelte anden, dette ”du”, træder frem på scenen og tiltrækker sig al D503's opmærksomhed, at ”vi” begynder at smuldre. Gennem resten af romanen er D503 splittet mellem I330 og det store ”vi”. Han er splittet mellem driften mod at være en del af noget større og den lige så stærke drift mod at indgå i et meningsfuldt kærlighedsforhold til et enkelt andet menneske og blive ét med denne ene anden. Med andre ord bliver det store individudslettende fællesskab sat op som modsætning til den meningsfulde relation mellem enkeltmennesker.

Efter at D503 har mødt I330 og talt med hende, får han også øje på nogle af de andre enkelte i mængden, og det går op for ham at ”vi var alle forskellige”. Tankerne er sat i gang, og selvom han prøver, kan han ikke standse de kætterske tanker og forkerte følelser.

Han formoder, at han er syg, og går til lægen, der konkluderer, at ja, han er meget syg. Diagnosen er: ”Det står sløjt til med Dem! De har tydeligvis udviklet en sjæl”.

D503 er som nævnt splittet mellem sin loyalitet over for den store ensartede Enhedsstat, og sin stormende kærlighed til enkeltmennesket I330. Hvad han ender med at vælge, skal ikke røbes her.

Problematikken om enkeltmennesket over for fællesskabet er kendt fra mange andre dystopiske værker, og derfor er *Vi* måske ikke helt så spændende at læse i dag, som den var i 1920'erne. Men da Zamjatin skrev romanen, var disse temaer nye, og det er tydeligt, at senere forfattere som George Orwell og Karin Boye lod sig inspirere af *Vi*. Dens kritik af fællesskabet for fællesskabets skyld – og den udslettelse af individet, familien og følelser som kærlighed og medlidenhed, der følger med – er meget markant og præcis, og stadig relevant i dag.

DET PÅTVUNGNE FÆLLESSKAB - 1984

George Orwell læste *Vi* og skrev en rosende anmeldelse af den i tidsskriftet *Tribune* i 1946. Han nævnte, at den sandsynligvis havde inspireret Aldous Huxley til at skrive *Fagre Nye Verden*, hvilket Huxley dog aldrig selv har bekræftet. *Vi* resonerede med Orwells egen kritik af den totalitære stat, og der er bred enighed om, at Zamjatins roman var en stor inspirationskilde til hans berømte værk, *1984* (1949).

Hos Zamjatin var væggene lavet af glas. I 1984 opnås den samme gennemsigtighed i megastaten Oceania ved, at alle borgerne hele tiden overvåges gennem skærme. Den ubehagelige selvbevidsthed og frygten, der følger med at vide sig konstant overvåget, er malende beskrevet. Intet har man for sig selv, og det er umuligt at have hemmeligheder: ”Hvis man vil holde noget hemmeligt, så må man også holde det hemmeligt for sig selv,” tænker romanens hovedperson, Winston Smith.

Han er en del af Oceanias middelklasse, kaldet det ydre parti. Medlemmer af det ydre parti forventes at investere næsten al deres tid i fællesskabet. De bruger 60 timer om ugen på deres kontorjobs, og derudover minimum tre-fire aftener om ugen på partirelateret frivilligt arbejde. Det ses nødig, at man bruger tid alene. Ownlife, som det kaldes, er suspekt, for det kunne risikere at føre til selvstændig tankegang, hvilket er uønsket. Målet er, ganske som i *Vi*, individets udslettelse. Kritikken af det altopslugende, totalitære fællesskab havde Orwell også tidligere udfoldet i mange essays, fx *Politics and the English Language*, *Why I Write*, *Literature and Totalitarianism*, *The Lion and the Unicorn* og ikke mindst *The Prevention of Literature*.

Han mente, det var vigtigt at turde stå alene over for en stor, enig masse, og ikke lade sig presse til at falde ind i geled: ”Everything in our age conspires to turn the writer ... into a minor official, working on themes handed down from above”. Orwell sammenligner selvstændige tænkere med reformationstidens kættere. Han citerer en gammel salme:

”Dare to be a Daniel / Dare to stand alone / Dare to have a purpose firm / Dare to make it known”, og tilføjer tørt, at hvis man vil bringe denne salme up to date, skal man tilføje et ”Don’t” i begyndelsen af hver linje. ”For it is the peculiarity of our age that the rebels against the existing order, at any rate the most numerous and characteristic of them, are also rebelling against the idea of individual integrity. ’Daring to stand alone’ is ideologically criminal as well as practically dangerous.” Orwell går i rette med den tendens, han ser i tiden, til at mene at ”freedom is undesirable and that intellectual honesty is a form of anti-social selfishness.”

Den skribent, der nægter at sælge ud, bliver altid kaldt en egoist, skriver Orwell. ”He is accused, that is, of either wanting to shut himself up in an ivory tower, or of making an exhibitionist display of his own personality, or of resisting the inevitable current of history ...”

Når individualitet og selvstændig tænkning i 1984 bliver mistænkeliggjort for at være en trussel mod fællesskabet, bundet det således ikke kun i en betragtning af Sovjetunionen eller Nazityskland, men i høj grad også i Orwells egne erfaringer fra en britisk virkelighed i 1940’erne, hvor ytrings- og pressefriheden var under pres, og hvor forfattere og kunstnere forventedes at rette ind efter det gældende narrativ.

Både de indre og de ydre partimedlemmer i Oceania lever ret adskilt fra resten af befolkningen, og det ses det nødig, at de omgås underklassen, proletariatet (prollerne), som omfatter størsteparten af Oceanias befolkning. Langst de fleste af romanens personer er medlemmer af Det ydre Parti, som er den mest overvågede og slavebundne samfundsgruppe.

I modsætning til i Zamjatins Enhedsstat må man gerne stifte familie i Oceania, men familielivet er et minefelt af gensidig overvågning og frygt for at blive meldt til myndighederne af sine egne børn og ægtefæller. Tillidsfulde relationer mellem enkeltmennesker er uønskede, og målet er, at de skal helt udslettes og al kærlighed rettes mod Partiet og Big Brother, som den tilsyneladende chefideolog bag Oceania kaldes.

En familie er et fællesskab, men det er ikke et stort, maskinelt fællesskab som Partiet. Det er båret af mangefacetterede relationer mellem forskellige enkeltmennesker. I 1984 er alle relationer mellem mennesker – også relationer mellem familiemedlemmer – præget af mistro og frygt, og derfor er familien ikke længere noget kærligt fællesskab. Den er blot en brik i Partiets store altomfattende og kærlighedsløse fællesskabsmaskine.

Det er naturligvis stressende at leve i en verden, hvor man er nødt til at lægge låg på sine følelser konstant. Men det har Partiet en løsning på. Hver dag samles alle om teleskærmen til To minutters had, hvor de skriger og råber ad en film med en berømt oprørsleder, Goldstein. Den tilfredsstillende følelse af at hade i flok knytter partimedlemmerne sammen i et stærkt fællesskab, som det er så berusende at være del af, at selv ikke en systemkritiker som Winston Smith kan lade være med at lade sig opsluge

af det: ”Det frygtelige ved To Minutters Had var ikke, at man var forpligtet til at deltage, men tværtimod, at det var umuligt ikke at tage del i det.”

Det bliver åbenlyst, at den berusende følelse af at ”være en del af noget større”, sagtens kan være negativ. Skabelsen af et fælles hadeobjekt, som alle kan blive enige om at mobbe og tage afstand fra, er et magtfuldt instrument til at ensrette befolkningen og styrke det fællesskab, som partiet har brug for at skabe, hvis de vil undgå dissens og opposition.

Winston Smith arbejder i arkivet på Sandhedsministeriet. Hans job går ud på at redigere og tilskære avisartikler og historiske dokumenter, så indholdet kommer til at passe til partiets for tiden gældende narrativ, som kan skifte fra dag til dag. I det førnævnte essay *The Prevention of Literature* (1946) havde Orwell tidligere udtrykt en bekymring for presse- og ytringsfriheden, som var vokset frem hos ham i kølvandet på et møde i PEN, om hvilket han skrev: ”In its net effect the meeting was a demonstration in favor of censorship.” Den intellektuelle frihed var, mente Orwell, under angreb fra to sider: ”On the one side are its theoretical enemies, the apologists of totalitarianism”, for på den tid var der mange, der forsvarede den Stalin-ledede Sovjetunion, ”and on the other its immediate, practical enemies, monopoly and bureaucracy”.

Skribenter i den vestlige verden blev ikke aktivt forfulgt, som i Østblokken, men de havde andre vanskeligheder. Det var blevet svært at leve af at skrive, fordi folk ikke længere købte bøger. Derfor var forfatterne afhængige af støttepenge fra forskellige officielle instanser, hvilket ganske vist gav dem mulighed for at ernære sig ved deres erhverv, men også spildte deres tid og dikterede deres holdninger. På den måde blev de ikke tvunget, men dog kraftigt nudget til at opgive deres individuelle holdninger og i stedet som papegøjer gentage fællesskabets gældende narrativ.

[SPOILER]

Winston Smith bliver ”kureret” for sin selvstændige tankegang og lærer at elske Big Brother gennem mange dages effektiv tortur og psykologisk nedbrydning i det frygtede Kærlighedsministerium. Romanen slutter således med, at Winston må sande, at ikke engang tanken er fri, når det totalitære fællesskab har erobret alt.

DET ORGANISKE OG DET ORGANISEREDE FÆLLESSKAB - KALLOCAIN

Den svenske forfatter Karin Boyes roman, *Kallocain* (1940) minder slående om Orwells 1984. Orwells værk er affattet ni år efter at *Kallocain* udkom, og den kan derfor ikke have leveret inspiration til Boyes værk. Modsat kan Orwell heller ikke have været inspireret af Boye, da han ikke forstod svensk og *Kallocain* ikke blev oversat til andre sprog før i tresserne. Den sandsynligste forklaring på værkernes ligheder er, at begge forfattere formodentlig havde læst Zamjatins *Vi*.

Kallocain handler om Leo Kall, der ligesom Winston Smith og D503 er en intellektuel fra middelklassen, som gradvist kommer mere og mere i opposition til det totalitære overvågningssamfund, han lever i. Han er gift og har børn, men i lighed med Winston kan han ikke nødvendigvis stole på sin egen familie, da alle borgere i Verdensstaten vogter på hinanden.

Leo Kall er en højtstående kemiker og for så vidt meget parallel med ingeniøren D503 fra *Vi*, som Karin Boye sandsynligvis havde læst. Ligesom ham er Kall er en højt placeret videnskabsmand, som tjener den altomfattende stat med blind tiltro og beundring. Han køber fuldstændig præmissen, at individet kun er til for Statens skyld. Men ved enkelte andre menneskers mellemkomst bliver tvivlen på det statslige fællesskab gradvist undergravet hos ham. Kall er ophavsmand til stoffet kallocain, en slags sandhedsserum, der kan få folk til at røbe deres hemmelige tanker og ønsker.

Karin Boye opstiller i romanen en modstilling mellem hvad hun kalder det organiske og det organiserede. I modsætning til Zamjatin og Orwell beskriver Boye i sin roman ikke kun et undertrykkende og sjælek nusende fællesskab, men også et naturligt og givende, sjæle-opbyggende fællesskab: det organiske fællesskab. Det organiske lever sit eget uforudsigelige og ukontrollerbare liv. Det har dybe, mystiske rødder, der lever nedenunder Statens kunstige fæstningsværk.

Det organiske binder mennesker sammen i "et andet fællesskab", som er helt forskelligt fra Statens "fornuftige" og "organiserede" fællesskab. Det er uforklarligt, hvad dette "andet fællesskab" bygger på, men det føles virkeligt og naturligt, i modsætning til det statsligt organiserede fællesskab. I "det andet fællesskab" gror man sammen som individer – som forskellige, levende blade på et evigt voksende træ, i stedet for at være som mursten, der bindes sammen af statens mørtel.

Som led i sin tjeneste for Verdensstaten udfører Kall eksperimenter med kallocain på såkaldt "menneskeligt materiale", hvilket vil sige borgere, der mistænkes for at være dissidenter. En kvinde røber i sin rus, at hun er med i en slags klub, der mødes indimellem, bare for at være sammen i sådan et organisk fællesskab. Hun siger: "I (Statens lydige medsoldater) bygger udefra, vi opbygges indefra. I bygger med jer selv som sten og falder sammen udefra og ind. Vi opbygges indefra som træer, og broer vokser ud mellem os, som ikke er død materie eller død tvang. Fra os går det levende ud. I jer går det livløse ind."

(Boyes skelnen mellem det gode og det slette fællesskab er ikke den samme skelnen, som man finder i William Goldings senere værk, *Fluernes Herre* (1954), men denne roman skal alligevel kort nævnes her, da den også rummer en sondring mellem forskellige typer af fællesskaber. I Goldings roman opmales en modsætning mellem det barbariske fællesskab, hvor den enkelte er ligegyldig og underkuet, og det civiliserede, demokratiske

fællesskab, der er baseret på lov og ret, som skal hegne den enkelte og de svageste mod overgreb fra de stærke.)

Karin Boye var sekulært opdraget og havde ingen tilknytning til nogen organiseret religion, så det vil være uærligt at forcere en kristen tolkning ned over værket. Det skal dog nævnes, at man kan finde tilsvarende tanker som Boyes i Bibelen. I 1. Petersbrev beskrives de kristne som ”levende sten”, der skal lade sig ”bygge op til et åndeligt hus” (1. Petersbrev 2.4-5). I Karin Boyes korte digt, *Stenarne*, finder man en tilsvarende beskrivelse af sten, der er levende: ”Stenarna ligga och lyssna / i markens tystnad och ro. / Evigt de bida och bida / och växa i hemligt bo. / Intet kan störa deras ro, / fast världar komma och gå. / Evigt de bida och bida / och lyssna därunder på.” (Stenene ligger og lytter / i markens stilhed og ro. / Evigt de venter og venter /og vokser i hemmeligt bo. / Intet kan forstyrre deres ro, / skønt verdener kommer og går. / Evigt de venter og venter / og lytter dér nedenunder.) De voksende, roligt ventende, evige sten minder om beskrivelsen af det organiske i Kallocain.

Kallocains påstand er grundlæggende den samme som Zamjatins, at jo mere magtfuldt, det statslige fællesskab bliver, des mindre værd bliver de enkelte mennesker, som fællesskabet består af. Bogen vil således det samme som myten om Babelstårnet (1. Mosebog kap. 11), nemlig advare om, at det ikke er meningen med mennesker, at de skal udlette deres individuelle forskelle og personligheder for at bygge et koldt og hårdt fællesskab.

Ikke alt fællesskab er livgivende. Nogle fællesskaber er gode og givende. Andre er kvælende og ensrettende. Og sandt, organisk fællesskab kan ikke tvinges frem med vold og censur. Til gengæld har det styrken til – med tiden – at gennembryde hårde teglsten og asfalt.